

İSMÂİLİLERE ATFEDİLEN "DOKUZ AŞAMALI DA'VET SÜRECİ" ÜZERİNE BİR İNCELEME

M. Ali BÜYÜKKARA *

İmâmiyye Şîası'nın altıncı imamı Ca'fer es-Sâdık'ın (ö.148/765) büyük oğlu İsmail'in, Allah, Hz. Peygamber ve Ca'fer es-Sâdık tarafından müslüman ümmet üzerine imam olarak atandığını kabul eden Şîî zümre İsmâiliyye mezhebinin temelini teşkil etmektedir. Daha çok, İmam Sâdık'ın taraftarları arasındaki aşırı (ğulât) fikirlere sahip Şîîlerin oluşturduğu bu grup, tarih sahnesinde önemli roller oynamış ve bugüne kadar yaşayabilmiş Şîî mezheplerden biridir. Mezhep mensupları, h. III. yüzyılın sonlarına doğru biri Güney Irak'da Karmatî, diğeri Kuzey Afrika'da Fâtımî devletlerini kurmuşlar, yine o tarihten itibaren Yemen'in değişik bölgelerini uzun yıllar hakimiyetleri altında tutmuşlardır. Abbâsî devleti merkezinin hemen yakınında yer tutan Karmatîler, dini, siyasi ve askeri faaliyetleri ile h. III. ve IV. yüzyıllarda Abbasî hilafetinin başındaki en önemli sorunlardan birisini teşkil ettiler. Diğer taraftan Fâtımîler, kısa sürede genişleyerek Mısır'ı ele geçirdiler (358/969) ve İslam dünyasının hemen hemen her bölgesine gönderdikleri mezhep propagandacıları (dâî) vasıtasıyla siyasi olarak hakim olamadıkları bölgelerde bile zaman zaman çok etkin konumlara gelebildiler. Fâtımî devletinin yıkılmasından hemen önce devlet bünyesindeki bazı siyasi kavgalar sonucu İsmâîlîlik, Müsta'liyye ve Nizâriyye olarak iki ana kola ayrıldı (487/1094). Devletin yıkılmasından sonra Müsta'liyye, Fâtımî İsmâîlîliğinin yegane temsilcisi olarak varlığını bir süre daha Yemen'de sürdürdü. Daha sonra da Hindistan'a geçerek varlığını bugüne kadar devam ettirdi. Nizâriyye ise, Fâtımî-İsmâîlî inanç doktrininden bazı temel noktalarda ayrılarak İran'da faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Ünlü Alamut kalesini merkez edinerek terör faaliyetleriyle uzun yıllar Sünnî hilafet devletine kan kusturan Nizârî dâî Hasan Sabbâh (ö.518/1124), Moğol işgaline (654/1256) kadar varlığını sürdürecektir olan bir derebeylik yönetimini Merkezî İran'da tesis etmeyi başardı. Günümüzdeki Nizârî İsmâîlîlik, İran'daki söz konusu faaliyetlerin izinde bugüne kadar yaşamayı başarabildi.

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Genel olarak İsmâiliyye mezhebi, nassların zâhiri manalarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Allah ile ilişki kurabilen "mâsum imam"ın bilebileceğini savunan aşırı fırkaların ortak ismi Bâtuniyye içinde değerlendirilmiştir.¹ İslam'ın temel hükümlerini ümetin çoğunluğunun anlayışından farklı olarak yorumlayan ve özellikle haramları değişik dinî/felsefî tevillerle mübah sayan fırkaların da ortak adı olan Bâtuniyye, muhtemelen, tarih sürecinde zaman zaman "mestûr" ("gizli") bir imamın peşinden gitmeleri ve faaliyetlerini gizlice yürütmeleri sebebiyle İsmâiliyye mensupları için uygun bir isim haline gelmiştir. İsmâiliyye'nin Karimatî ve Fâtîmî versiyonları arasında dinî tutum ve inanç bakımından belirgin farklar olduğu gibi, Nizârî ve Müsta'lf İsmâîlîliği de ayrı mezhebî oluşumları temsil etmektedirler. Bu oluşumlarda Bâtunî etkinin yoğunluğu da farklı farklıdır. Fakat bütün bu gruplar tarihi köken olarak, Ca'fer es-Sâdık'dan sonra İsmail'i imam sayan Şîf zümrelere dayanmaları nedeniyle genel olarak İsmâiliyye ismi ile anılmışlardır.

İsmâiliyye mezhebine mensup olan dâflerin, yedi veya dokuz aşamaya böldükleri bir da'vet süreci ile Müslümanları kandırarak, onları bid'at, ahlaksızlık ve zındıklığın son noktasına getirdikleri ve bu yolla onları İslam dininden çıkardıkları, erken dönemlere ait İsmâîlî olmayan bazı kaynaklarca bildirilmektedir. Bu makale, söz konusu kaynaklarca bu meyanda verilen bilgileri detaylı bir şekilde tetkik etmeyi ve çıkan sonuçlara göre ilgili malumatın güvenilirliğini tartışmayı amaçlamaktadır.

Kitâbü'l-Belâğ = Tebliğ Kitabı

İbnü'n-Nedîm (ö.382/992) *el-Fihrist*'inde, İsmâîlî müellifler tarafından yazılmış eserleri sıralarken, "tebliğin yedi aşaması" ("*el-belâğâtü's-seb'a*")'ndan bahseden bir İsmâîlî kitaptan söz etmektedir. Konumuzla ilgili önemli gördüğümüz bu malumatı, *el-Fihrist*'ten iktibas ediyoruz:

"Onların (İsmâîlîlerin), yedi aşamalı bir tebliğ süreçleri mevcuttur (*ve lehum el-belâğâtü's-seb'a*). Birinci tebliğ kitabı avam içindir. İkinci tebliğ kitabı, avamın seviyesinin biraz üstündekiler içindir. Üçüncü tebliğ kitabı, mezhep içinde bir senelik geçmişi olanlar içindir. Dördüncü tebliğ kitabı, mezhep içinde iki senelik geçmişi olanlar içindir. Beşinci tebliğ kitabı, mezhep içinde üç senelik geçmişi olanlar içindir. Altıncı tebliğ kitabı, mezhep içinde dört senelik geçmişi olanlar içindir. Yedinci tebliğ kitabı, mezhepte son derecedir (*netîcetü'l-mezheb*) ve (şimdiye kadar) yapılan ifşaların en büyüğüdür (*el-keşfü'l-ekber*). Muhammed b. İshak (İbnü'n-Nedîm) der ki: Bu kitabı okudum. Kitapın içinde, haramların mübah kılınması, şer'î hükümler hakkında ve şer'iatın sahiplerine karşı iftiralarda bulunulması gibi müthiş şeylerin olduğunu gördüm"²

İbnü'n-Nedîm'in verdiği bu malumata göre, kimliği hakkında bilgi verilmeyen İsmâîlî bir müellif, yedi aşamalı tebliğ sürecinin her bir aşamasında tebliğe muhatap kişiye hangi bilgilerin verileceği hususunda, her birine *Kitâbü'l-Belâğ* adı verilen yedi risale yazmıştır.

1 bkz. A. İlhan, "Bâtuniyye", *DİA*, V, s.191.

2 İbnü'n-Nedîm, s.235.

İbnü'n-Nedîm, bu yedi kitabın birleşmiş şekline *Kitâbü'l-Maksid* ismi verildiğini yine aynı yerde haber vermektedir.³ Açıkça görülmektedir ki, söz konusu kitap, mezhebî eğitim ve öğretimin tedrici bir metotla nasıl gerçekleştirileceğini ortaya koymak için yazılmıştır. Kitabı okuduğunu söyleyen İbnü'n-Nedîm, kitapta İslama aykırı ciddi hususlara yer verildiğini haber vermekte, fakat bunların hangi konularda olduğuna dair hiç bir şey söylememektedir.

Tahmin edileceği gibi, İbnü'n-Nedîm'in söz konusu ettiği bu eser, günümüze kadar ulaşmamıştır. Fakat diğer bazı önemli kaynaklar, İsmâîlîler tarafından yazılan aynı isimli bir kitaptan bahsetmekte ve bu kitaptan geniş iktibaslar yapmaktadırlar. Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö.429/1037), kitabın ismini *es-Siyâse ve'l-Belâğu'l-Ekyed ve'n-Nâmûsü'l-A'zam* olarak vermektedir.⁴ Zeydî müellif Muhammed b. Hasan ed-Deylemî (ö.711/1311), *el-Belâğ* isimli bir eserden söz etmekte ve başka bir yerde "*el-Belâğ*"ın yedi aşamalı olduğuna işaret etmektedir.⁵ Kitap hakkında asıl ipucunu bize Ahmed b. Abdülvahhâb en-Nüveyrî (ö.733/1333) vermektedir. Nüveyrî bu malumatı, Şerif Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali'den nakletmektedir. Bu nakilde Ebû'l-Hüseyn, *Kitâbu's-Siyâse*'nin ismini vermekte ve bu kitapta da'vet ve tebliğle ilgili bilgilerin bulunduğunu bildirmektedir.⁶ Nüveyrî'nin Ebû'l-Hüseyn kanalıyla *Kitâbu's-Siyâse*'den yaptığı alıntı, Bağdâdî ve Deylemî'nin söz ettikleri kitaplardan yaptıkları alıntılarla geniş ölçüde paralellik arz etmektedir. Bu nedenle, bu üç müellifin söz ettikleri eserin aynı eser olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine eserden yapılan iktibasların muhtevassından, İbnü'n-Nedîm'in tanıttığı kitabın da, büyük bir ihtimalle aynı eser olduğunu anlamaktayız.⁷

İbnü'n-Nedîm gibi, *el-Belâğ*'ı gördüğünü söyleyen Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali, 375/985-6 dolaylarında vefat eden ve daha çok Ehû Muhsin künyesi ile tanınan Şam'da yaşamış bir şahsiyettir. Muhammed b. İsmail b. Cafer es-Sâdık'ın soyundan olan Ehû Muhsin'in İsmâîlîlik karşıtı bir üslupla kaleme aldığı bildirilen kitabı günümüze kadar ulaşmamakla birlikte, bu kitaptan yapılan geniş iktibaslar, yukarıda bazılarına işaret ettiğimiz bir grup kaynak içinde yer almaktadır. Bazı modern çalışmalar, Ehû Muhsin'in eserini yazarken, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Rizâm et-Tâî el-Kûfî'nin yine İsmâîliyye karşıtı bir karakterde olan ve günümüze ulaşmayan kitabından geniş ölçüde faydalandığını ortaya koymuştur.⁸ Mutahhar b. Tâhir el-Makdîsî (ö.355/964), İbn Rizâm'ın söz konusu eserinin Bâtıniyye'ye karşı yazılmış ilk reddiye olduğunu söylemekte, kitabın ismini *en-Nakz ale'l-Bâtıniyye* olarak vermektedir.⁹ İbn Rizâm ve Ehû Muhsin'in

3 İbnü'n-Nedîm, s.235.

4 el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.294; a.mlf., *Mezhepler*, s.227.

5 ed-Deylemî, s.15, 17.

6 en-Nüveyrî, XXV, s.220

7 S.M. Stern de, aynı kanaatte olduğunu kısaca ifade etmektedir, bkz. *Studies*, s.57.

8 İbn Rizâm ve Ehû Muhsin'in kimlikleri ve söz konusu eserleri için bkz. W. Madelung, "Fatimiden und Bahrainqarmaten", s.59 (dipnot:1), 68; F. Daftary, "Earliest Ismâîlîs", s.235; a.mlf., "A Major Schism", s.125; H. Halm, *Shiism*, s.200 (dipnot:4); a.mlf., "The Isma'ili oath", s.94, 97.

9 el-Makdîsî, I, s.137. İbn Rizâm el-Kûfî'nin söz konusu kitabını, İbnü'n-Nedîm de kaynak olarak kullanmıştır, bkz. *el-Fihrist*, s.232.

kitaplarından daha sonraki kaynakların yaptıkları iktibaslar, ilk dönem İsmâîlîliği hakkında tek taraflı da olsa çok değerli malumatı ihtiva etmektedir.

El-Belâğu's-Seb'a veya el-Belâğu't-Tis'a

Mısırlı tarihçi Makrîzî (ö.845/1441-2), yukarıda kendilerinden söz edilen İbn Rizâm ve Ebû Muhsin'in verdiği bilgiler doğrultusunda şu açıklamayı yapmaktadır:

"Abdullah (b. Meymûn el-Kaddâh)'ın ¹⁰ şer'î hükümler, sünnet ve mezhepler hakkında geniş bir bilgisi vardı. 'Yedi da'veti' ("*seb'a de'avât*") tesis eden odur. Kişi, bu da'vet sürecinden aşamalı olarak geçer. Da'vetin sonunda ise, bütün dinler ile alakası kesilmiş olur; başıboş kalır ve haramları mübah görmeye başlar. Sevap ümidi ve azap korkusu kalmaz. Bununla birlikte, kendisini ve inancını hidayet üzere görmeye devam eder".¹¹

Makrîzî ile aynı kaynakları kullanan Zeydî müellif Deylemî ise kitabında, "yedinci *belâğ*"ın en büyük "*belâğ*" olduğunu söylemekte, bu aşama ile kişinin İslam dininden bütünüyle sıyrılıp çıktığını bildirmektedir.¹² Muhtemelen Deylemî ile Makrîzî aynı konu hakkında bilgi vermektedirler. Sadece Makrîzî, orjinal kullanılış şekli olduğunu sandığımız "*belâğ*" kelimesi yerine "*da'vet*" kelimesini kullanmıştır.

İbnü'n-Nedîm, Deylemî ve Makrîzî tarafından yedi aşamalı olduğu bildirilen bu da'vet-tebliğ süreci, kaynaklarda genel olarak dokuz aşamalı bir şekilde sunulmaktadır. Yukarıda Makrîzî'den yaptığımız alıntıda, Abdullah b. Meymûn'un, da'veti yedi aşamalı olarak tesis ettiği nakledilmişti. Oysa Makrîzî, kitabının başka bir yerinde, adı geçen Abdullah'ın öngördüğü da'vetin dokuz aşamalı olduğunu söylemektedir.¹³ Nitekim Makrîzî, bu dokuz aşamayı teker teker kitabında açıklamıştır.¹⁴ Nüveyrî de, İbn Rizâm- Ehû Muhsin kaynaklı olarak verdiği bilgiler içinde, İsmâîlî da'veti Makrîzî gibi dokuz aşamalı olarak tanıtmaktadır.¹⁵ İsmâîlî olmayan kaynaklarca İsmâîlîlere atfedilen söz konusu dokuz aşamalı da'vetin muhtevası hakkında vereceğimiz bilgiler, araştırmamız için önemli görünmektedir.

Da'vetin Dokuz Aşaması

Genel olarak kaynaklar, söz konusu aşamaları uygulayan İsmâîlî propagandacıların, tedricî bir metotla muhataplarını İslam dininden çıkardıklarını nakletmektedirler. Aynı konu hakkında, değişik kaynaklar farklı farklı malumat verdiklerinden dolayı, kaynaklara göre söz konusu aşamaları incelemek, araştırmamız için metot açısından daha doğru olacaktır.

10 İbn Rizâm - Ehû Muhsin kaynaklı malumata göre İsmâîliye mezhebini tesis eden kişi, bkz. İbnü'n-Nedîm, s.232-3; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.282; a.mlf., *Mezhepler*, s.219-20; el-Makrîzî, I, s.295-6; B. Lewis, s.54-73; W. Ivanow, *Alleged*, s.28-82.

11 el-Makrîzî, I, s.348.

12 ed-Deylemî, s.17.

13 el-Makrîzî, I, s.395-6.

14 el-Makrîzî, I, s.391-5.

15 en-Nüveyrî, *Nihâye*, xxv, ss.195-214.

İnceleme yapılırken kaynaklar kronolojik sırayla sunulmamış, okuyucunun konuyu daha iyi takip etmesi amacıyla kaynaklardaki kayıtların birbirleriyle olan aynılığı veya benzerliği sıralamada dikkate alınmıştır.

a - Nüveyrî'nin Kaydı :

Da'vetin dokuz aşaması ile ilgili en geniş ve detaylı kaydı, Nüveyrî (ö.733/1333)'nin *Nihâyetü'l-Ereb* isimli kitabında bulmaktayız.¹⁶ Nüveyrî, "Karmatî da'vetinin zikri" şeklindeki bir başlıkla açtığı bölümün başında, ilgili malumatı kendisinden naklettiği Ehû Muhsin Ebû'l-Hüseyn'in ismini vererek, istifade ettiği kaynağı belli etmektedir. Bu malumata göre dâî, da'vetin birinci aşamasında, muhatabına Kur'an ayetlerinin tefsiri ve şer'î ahkam ile ilgili konularda maksatlı sorular sorarak onun zihninde merak ve şüphe uyandırır. Bu soruların cevaplarının sadece kendisinde ve bağlı olduğu imamda olduğunu hissettirerek, kişiliğini ve sahip olduğu ilmi muhatabının gözünde büyütmeye çalışır. Fakat, muhatabının ısrarla öğrenmek istediği cevapları ona kesinlikle söylemez; ona acele etmemesini öğütler. İmam ve dâî, tebliğ yapılan kişi gözünde artık yüce bir mevkie gelmiştir; o, insanlığın içinde bulunduğu buhran ve adaletsizliğin, imama tabi olmaktan kaynaklandığını düşünmeye başlar. Dâî muhatabına, öğreneceği şeyleri kimseye söylememesi gerektiği ve tebliğ edilen kural ve prensiplere kesin olarak uyması gerektiği hususlarında yemin ettirir. Daha sonra da, imam ile görüşürülmesi karşılığında ve imama verilmek üzere ondan belli bir ücret alır. Bundan sonra tebliğe muhatap kişi, ikinci aşamaya geçer. Artık o, İslam alimlerinin cumhurundan nakledilen bütün dini bilgilerden şüphe eder hale gelmiştir. Bu aşamada dâîler, gerçek bilginin sadece İsmâîlî imamlardan elde edilebileceği inancını, muhatap oldukları kişide kökleştirmeye çalışırlar. Üçüncü aşamada, muhataba yedi İsmâîlî imam hakkında geniş bilgi verilir. Bu arada, İsnâ'aşeriyye mezhebinin imam silsilesinin Cafer Sâdık'tan sonra batıl olduğu hususu, değişik argümanlar ileri sürülerek isbatlanır. Dördüncü aşamada, nâtik (konuşan) ve sâmit (susun) peygamberler ve sayıları hakkında bilgi verilir. Muhammed b. İsmail'in yedinci peygamber olarak tekrar ortaya çıkacağı ve zulme son vereceği açıklanır. Bu aşama sonunda, Hz. Muhammed'in peygamberlerin sonuncusu olduğu ve temel dinî akîdelerin değişmezliği prensipleri, muhatabın nazarında çürütülmüş olur. Beşinci aşamada, Arap Dili'ndeki lafızların zâhirî manalarından başka bâtinî manalarının da olduğu öğretilir. Tebliğe muhatap olan kişiye, sayıların remzî manalarıyla ilgili bilgiler verilir. Yine bu aşamada, muhatabın mensup olduğu milliyete göre bazı yorumlar yapılarak, onda ırkçı düşüncelerin oluşmasına çalışılır. Altıncı aşamada dâî, namaz, hac gibi dinî emirleri felsefî te'villerle muhatabına yorumlamaya başlar. Ona, Aristo ve Platon gibi filozofları sevdirmeye çalışır. Böylece muhatabın, şeriat koyucuları küçük görmesi sağlanır. Dâî, yedinci aşamada sudûr nazariyesini muhatabına tanıtır. Böylece muhatapta mevcut olan tevhid inancı, büyük ölçüde zedelenir. Sekizinci aşamada ise dâî, temel İslam inançlarını, sudûr nazariyesi ve bir takım kozmolojik yorumlarla izah eder. Muhatabının zihnindeki inanç mefhumunu bu şekilde bulanık hale getirir. Dokuzuncu ve

16 en-Nüveyrî, XXV, s.195-214.

son aşamada muhatap, sadece İslam dininden değil, vahiy kaynaklı dinlerin hepsinden inanç itibariyle tamamen uzaklaşmıştır. O artık, ya Mani dinine mensuptur ya da bir Deysânîdir. Veya o, Mecûsî olmuştur, yahut Aristo ve Platon'un takipçisi haline gelmiştir.

b - Makrîzî'nin Kaydı :

Fâtımîlerin da'vet meclisleri ve Kahire'deki Meclisü'l-Hikme hakkında bilgi veren Ahmed b. Ali el-Makrîzî (ö.845/1441-2), daha sonra, da'vetin dokuz aşamasını kitabına konu yapmaktadır.¹⁷ Nüveyrî, bu aşamaları Karmatî propaganda ile ilgili bir başlık altında değerlendirdiği halde, Makrîzî konuyu Fâtımî da'vet teşkilatı ile irtibatlandırmaktadır. Makrîzî'nin konu hakkında verdiği bilgiler, farklı lafızlarla ve biraz kısaltılmış olarak Nüveyrî'nin verdiği kayıtların aynısıdır. Fakat Makrîzî, Nüveyrî'nin aksine, bilgileri naklettiği kaynak hakkında bir şey söylememektedir.

c - İbnü'd-Devâdârî'nin Kaydı :

Ebûbekr b. Abdullah İbnü'd-Devâdârî (ö.732/1332), "dokuz aşamalı çirkin da'vetin zikri" şeklindeki bir başlık altında, Nüveyrî'nin verdiği bilgilerin aynısını, kaynak olarak Ehû Muhsin'in adını zikrederek nakletmektedir.¹⁸ Fakat İbnü'd-Devâdârî, birinci aşamayı bitirdikten sonra, kitabının uzaması endişesiyle geri kalan sekiz aşamayı nakledemeyeceğini okuyucularına bildirmektedir. İbnü'd-Devâdârî, Hallâc ve Abdullah b. Meymûn'dan bahsettikten sonra söz konusu bahse geçmektedir.

d - Gazâlî'nin Kaydı :

İmam Ebû Hâmid el-Gazâlî (ö.505/1111), içinde Bâtınîlerin içyüzünü tafsilatıyla ortaya koymayı amaçladığı kitabında, da'vetin dokuz aşamasını, her bir aşamaya değişik bir isim vererek kaydetmektedir.¹⁹ Müellif, naklettiği bilgilerin kaynağı hakkında bir not düşmemektedir.

Birinci aşama, *zerk* ve *teferrüs* aşamasıdır. Bu aşamada dâî, mahareti ve ileri görüşlülüğü ile muhatabını seçer ve onunla uygun bir ölçüde diyaloga geçer. İkinci aşama, *te'nîs* aşamasıdır. Dâî bu aşamada, açıklanan çeşitli yollarla muhatabının sevgisini kazanır, dostluğunu pekiştirir. *Teşhîk*, üçüncü aşamadır. Dâî, dinî konular hakkında maksatlı sorular sorarak, bu soruların cevaplarını öğrenmek hususunda muhatap olduğu kişide arzu uyandırır. Dördüncü aşama, *ta'lîk*dir. Tebliğe muhatap kişi, kendisini şüpheye sokan ve merak içinde bırakan bu soruların cevaplarını öğrenmek istediğinde, dâî onu rahatlatmaz, işi büyük gösterir, cevapları söylememeye çalışır, acele etmemesini öğütler. Beşinci aşama, *rabt*tır. Dâî muhatabına, öğrenmek istediği konuları ve sırları ancak yemin etmesi şartıyla

17 el-Makrîzî, I, s.391-5.

18 İbnü'd-Devâdârî, VI, s.96-105.

19 el-Gazâlî, s.21-32; a.mlf., *Bâtınîliğin İçyüzü*, s.13-9.

açıklayabileceğini söyler ve muhatabına Gazâlî'nin metnini kaydettiği bu yemini ettirir. Altıncı aşamanın adı *tedlîs*'tir. Muhatap yemin etmesine rağmen, dâî yine de sır olarak lanse ettiği hususları ona tafsilatıyla açıklamaz. Değişik hileli yollarla, mezhebin muhatap adayca tam olarak benimsenmesi sağlanır. Yedinci aşama olan *telbîs* aşamasında, değişik usullerle adayın kafası karıştırılarak, doğrulardan hareketle yanlış sonuçlar çıkarması öngörülür. Sekizinci aşama olan *hal'* ile birlikte aday, artık devam ettiği ibadetleri ve salih amelleri bırakmıştır. Dokuzuncu aşama olan *selh*, son aşamadır. Amellerini daha önce terketmiş olan aday, bu aşamada İslam itikadını reddeder ve İslam dininden tamamen çıkmış olur. Bu son aşama, *el-belâğu'l-ekber* diye isimlendirilir.

Dikkat edilirse, Gazâlî'nin da'vetin dokuz aşaması ile ilgili verdiği bilgilerin, Nüveyrî, Makrîzî ve İbnü'd-Devâdârî'nin aynı mevzuda naklettikleri bilgilerle farklılık arzettiği görülür. Gazâlî'nin *teşkîk*, *ta'lik* ve *rabt* isimleriyle tanıttığı aşamalar, yukarıda söz konusu ettiğimiz kaynaklarda, da'vetin birinci aşamasında işaret edilen hususlardır. Yine diğer kaynakların haber verdiği şekilde, adaya değişik aşamalarda imamlar hakkında bilgi verilmesi, sudûr nazariyesi ile tanıştırılması, girift felsefî yorumlarla zihninin meşgul edilmesi gibi metotlardan Gazâlî bahsetmemektedir.

e - Bağdâdî'nin Kaydı :

Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö.429/1037)'nin Bâtıniyye başlığı altında da'vetin dokuz aşaması ile ilgili verdiği bilgiler,²⁰ Gazâlî'nin naklettiği malumat ile büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. Ne var ki Bağdâdî'nin kayıtları, Gazâlî'ninkiler kadar düzenli ve sistemli görünmemektedir. Bağdâdî, bu aşamalar hakkında verdiği bilgileri yer yer yarıda keserek, söz konusu Bâtınî hile ve yorumlara karşı hücumu geçer ve cevaplar vermeye çalışır. Bağdâdî de Gazâlî gibi aşamaları isimlendirmektedir. Fakat isimlerde ve aşamaların sırasında bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bağdâdî'nin kaydında, bu isimler sırasıyla şu şekildedir: *Teferrûs*, *te'nîs*, *teşkîk*, *ta'lik*, *rabt*, *tedlîs*, *te'sîs*, *el-mevâsik bi'l-eymân ve'l-'uhûd*, *hal'* ve *selh*. Bağdâdî'nin bu isimlerden bazılarına verdiği manalar ile, Gazâlî'nin zikrettiği manalar arasında da farklılıklar bulunmaktadır. *Teferrûs* aşaması konu olarak, Gazâlî'nin aynı isimle andığı aşama ile genelde aynı paraleldedir. Bağdâdî'ye göre ikinci aşama olan *te'nîs*, adayın halihazırda iman ettiği esasları ilkönce doğru ve süslü gösterip, daha sonra, yöneltilen çeşitli sorularla bu esaslar hakkında onu şüpheye düşürmek demektir. *Rabt* aşaması ise, Gazâlî'nin söylediği gibi adaydan ahit ve yemin almak değil; adayı, şeriatın bâtınî te'villerini kabul hususunda tabir yerinde ise iki arada bir derede bırakmak demektir. Aday bu te'villeri kabul ederse, dâînin istediği olmuş olur. Kabul etmez ise, zihnindeki şüpheler onu rahatsız etmeye devam eder. Bağdâdî, *te'sîs*, *hal'* ve *selh* aşamaları hakkında bilgi vermemektedir.

20 el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.298-307; a.mlf., *Mezhepler*, s.230-8.

f - Cürçânî'nin Kaydı :

Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö.816/1413) de, da'vet aşamaları hakkında bilgi veren müellifler arasında yer almaktadır.²¹ Cürçânî'nin kaynak göstermeden naklettiği da'vet aşamaları, sırasıyla şu şekildedir: *Zerk ve teferrüs, te'nîs, teşkik, rabt, tedlîs, te'sîs, hal', selh*. Cürçânî'nin bu aşamalar için söyledikleri, Gazâlî'nin zikrettiklerinin bir özeti şeklindedir. Yalnız Cürçânî, Gazâlî'nin *telbîs* diye isimlendirdiği aşamayı, *te'sîs* ismi ile anmaktadır. Her iki ismin içerdiği manalar, benzer görünmektedir. Yine Cürçânî, Gazâlî'nin *ta'lik* ismi ile zikrettiği aşamayı, *teşkik* aşaması içinde mütalaa etmiştir. Söz konusu *ta'lik* ile birlikte, Cürçânî'nin zikrettiği aşamaların sayısı dokuza yükselmektedir. Cürçânî, bu da'vet aşamalarını tesis eden kişinin Hamdan Karmat olduğunu bildirmektedir. Diğer bir rivayete göre ise, bu şahıs Hamdan Karmat değil Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'dır.²²

g - Hammâdî'nin Kaydı :

Yemenli müellif Muhammed b. Mâlik b. Ebî'l-Fezâil el-Hammâdî (ö.470/1077), *Beyânu Mezhebi'l-Bâtuniyye* adlı kitabında, da'vetin dokuz derecesini, yukarıda belirttiğimiz tüm kaynaklardan farklı bir şekilde sunmaktadır.²³ Hammâdî'nin kaydına göre, da'vetin birinci aşamasında dâî, muhatabını göstermelik olarak salih amellere teşvik etmektedir. Fakat bu arada, ona zaman zaman yapmış olduğu vaaz ve nasihatler sırasında, ayet ve hadisleri yanlış ve tahrif edilmiş bir biçimde okuyarak, onun zihnini karıştırmaktan da geri durmaz. İkinci ve üçüncü da'vet aşamalarında dâî, ibadetlerin zâhirî manalarından başka bâtunî manalarının da bulunduğunu, değişik dinî rumuz ve işaretlerin var olduğunu öğretmeye başlar. Dördüncü aşama, aynı zamanda mezhebin birinci derecesidir. Bu aşamada, tebliğ muhatap olan adayın nazarında dinin zâhirî yönünün artık bir değeri yoktur. Dâî, oniki dinar karşılığında (*necvâ*) adayı reislerinin huzuruna çıkarır. Reis, gerekli açıklamaları yaparak namaz ibadetini ondan iskat eder. Beşinci aşamada ise, aday için içki ve kumarın haramlığı kaldırılır. Bu, mezhebin ikinci derecesidir. Altıncı aşama ve mezhebin üçüncü derecesinde, reis oniki dinar karşılığı, adayın üzerinden oruç ibadetinin farzietini kaldırır. Yedinci aşama ve mezhebin dördüncü derecesinde ise, adaydan gusletme mükellefiyeti gerekli te'viller yapılarak iskat edilir. Da'vetin sekiz ve dokuzuncu aşamaları, mezhebin beşinci ve son derecesidir. Bu dereceye gelmiş bir adaya, bu dünyada cennet nimetlerine kavuşabileceği söylenir. Bu hususu desteklemek için, bazı Kur'an ayetleri tahrif edilerek çirkin tefsir ve te'viller yapılır. Bu derecenin de karşılığı, oniki dinar miktarı bir para olmaktadır. Parayı veren aday, cennet hurileri misali, dâîlerin hanımlarıyla baş başa bırakılır. Daha sonra da aday, mezhep reisinin de katıldığı, toplu cinsi münasebetin icra edildiği bir törene (*el-meşhedü'l-a'zam*) dahil edilir.

21 el-Cürçânî, s.627-8.

22 el-Cürçânî, s.627.

23 el-Hammâdî, s.40-8.

Hammâdî, bu aşamalara bizzat kendisinin şahit olduğunu yer yer dile getirmektedir.

h - Deylemî'nin Kaydı :

Muhammed b. Hasan ed-Deylemî (ö.711/1311), *Beyânu Mezhebi'l-Bâtuniyye ve Butlânihi* isimli kitabında, aynı da'vet aşamalarından bahsetmektedir.²⁴ Deylemî, kaynak olarak yukarıda söz ettiğimiz Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî'nin kaydını esas almakta ve kaynağının ismini vermektedir. Fakat Deylemî'nin iktibas, sadece, Hammâdî'nin mezhebin beş derecesi olarak belirttiği, da'vetin dört, beş, altı , yedi, sekiz ve dokuzuncu aşamaları ile ilgili malumatı kapsamaktadır.

i - Ubeydullah el-Mehdî'nin Mektubu veya Dâîlere Vasiyet

Bağdâdî, Deylemî ve Nüveyrî'nin yukarıda söz ettiğimiz kitaplarında, tebliğin dokuz aşamasından ayrı olarak, yine tedricî da'vetin metodunu bildiren, fakat bunun aşamalarını numaralandırmayan, vasiyet ve nasihat üslubuyla yazılmış bir metne rastlamaktayız.²⁵ Bu metinde de, tıpkı dokuz aşamalı da'vet sürecinin son aşamasında olduğu gibi, dâînin, muhatabının itikadını itikadını tamamen sarsıp dinden çıkarması öngörülmektedir. Metnin birkaç yerinde, yedi veya dokuz aşamalı da'vet sürecine atıfta bulunulması,²⁶ bu metnin söz konusu aşamalarla ilgisinin bulunduğunu göstermektedir. Nüveyrî'nin kaydettiği metin, Bağdâdî ve Deylemî'nin naklettikleri metinden daha detaylıdır. Nüveyrî, metni, Ehû Muhsin'in günümüze ulaşmayan kitabından iktibas etmektedir. Ehû Muhsin, İsmâîlîlerin *Kitâbu's-Siyâse*'sinde "dâîlere vasiyet" şeklinde bir bölümün olduğunu söylemekte ve bu bölümü nakletmektedir. Bağdâdî ise, *Kitâbu's-Siyâse ve'l-Belâğu'l-Ekyed ve'n-Nâmûsü'l-A'zam* isimli kitapta, Ubeydullah el-Kayrevânî (Mehdi = ilk Fâtımî halifesi) tarafından Süleyman b. Hasan el-Cennâbî'ye (Bahreyn Karmatîlerinin lideri) yazılmış bir mektubun bulunduğunu, söz konusu metnin bu mektup olduğunu bildirmektedir. Deylemî ise sadece, metnin kaynağı olarak *el-Belâğ* isimli kitabı vermektedir. Söz konusu metni ihtiva ettiği bildirilen bu üç eserin büyük bir ihtimalle aynı eser olduğunu, makalemizin başında dile getirmiştik. Nitekim S.M. Stern, Bağdâdî, Deylemî ve Nüveyrî'nin naklettikleri metinleri birleştirerek, metnin tam ve orjinal halini elde etmeye çalışmış ve kanaatimizce bunu başarıyla gerçekleştirmiştir.²⁷

Söz konusu metnin başında, Sünnî, Şîî, Sâbîî, Mecûsî, Müsevî, Hıristiyan, filozof, Dualist (Senevî) ve Mani dinine mensup kişilere tebliğ sürecinin başında dâînin hangi metotla yaklaşacağı ayrı ayrı belirtilmektedir. Daha sonra dâîye, muhatabından yemin ve ahit alması gerektiği söylenmekte, fakat tüm inançlarını muhatabına açıklamak hususunda aceleci davranmaması gerektiği tavsiye edilmektedir. Dâî, muhatabını ibadetlere teşvik

24 ed-Deylemî, s.11-5.

25 el-Bağdâdî, *el-Fark*, s.294-8; a.mlf., *Mezhepler*, s.227-30; ed-Deylemî, s.15-7; en-Nüveyrî, XXV, s.220-4.

26 bkz. en-Nüveyrî, XXV, s.223-4.

27 bkz. S.M. Stern, *Studies*, s.73-83. İngilizce trc., a.g.e., s.64-72.

etmelidir. Bu arada, çevresine ve muhataplarına kendisini zâhid olarak göstermelidir. Dâî, bundan sonra yavaş yavaş peygamberlerin ve ilahi kitapların önemsizliğini vurgulamaya başlamalıdır. Metinde, bazı İslamî inanç ve kurallar söz konusu edilerek İslam ve Hz. Peygamber ile alay edilmekte, bu inanç ve kuralların mantıksızlığı isbat edilmeye çalışılmaktadır. Metinde, dinin ve insanî değerlerin tahrifi, çok ileri derecede görünmektedir. Mesela metnin bir yerinde şu ifadeler yer almaktadır:

"Akıllı olduğunu iddia eden, fakat sonra güzel bir kızkardeşi veya kızı varken, onu güzelliğinden dolayı kendisine eş (zevce) olarak almayıp şahsına haram kılarak yabancı birine nikahlayan kimsenin acayıpliğinden daha başka şaşılacak bir şey olur mu? Eğer bu cahilin akılı olsaydı, kızkardeşi ve kızı üzerinde, bir yabancından daha çok söz sahibi olduğunu bilirdi".²⁸

Metni yazan kişi metnin sonunda, dinin koyduğu yasakları ve ibadet yükümlülüğünü dâîler için kaldırdığını açıklamaktadır.

Değerlendirme

Böylece, kaynaklarda konumuzla ilgili elde edebildiğimiz malumatı, kaynağının adını ve yazarını da belirterek sınıflandırmış olduk. Bu sınıflandırma, öyle sanıyoruz ki, İsmâîlîlere atfedilen yedi veya dokuz aşamalı da'vet süreci konusunda daha önce ortaya konulmamış bazı sonuçlara bizi ulaştırmaktadır. Şüphesiz bazı araştırmacılar, daha önce bir takım sonuçlara ulaşmışlar ve bunları akademik çalışmalarında tespit etmişlerdi. Bizim "i" maddesinde bahsettiğimiz, "Ubeydullah el-Mehdi'nin mektubu" veya "dâîlere vasiyet" olarak bilinen Ehû Muhsin kaynaklı metni inceleme konusu yapan S.M. Stern, bu metnin sahte olduğu sonucuna ulaşmaktadır.²⁹ Stern'e göre metin, İsmâîlî da'vet ile ilgili bazı gerçekleri ihtiva etmektedir. Fakat metni hazırlayanlar, bu gerçekleri öyle karikatürize etmişlerdir ki, bu son şekil, gerçekleri tamamen tahrif etmektedir.³⁰ Fâtımî İsmâîlîlerin da'vet hiyerarşisini makalesinde araştırma konusu yapan B. Dodge, bizim "g" maddesinde incelediğimiz Hammâdî'nin beş derecesini söz konusu etmekte ve bunları Fâtımîlere atfetmenin mümkün olmadığını, çünkü Fâtımîlerin serbest cinsel ilişki benzeri çirkin fiilleri kesinlikle onaylamadıklarını dile getirmektedir. Yine Dodge'ye göre, Nüveyrî ve Makrîzî'nin kaydettikleri dokuz aşamalı da'vet, Ebû'l-Hattâb gibi aşırı Şîîlerin doktrinleri ile kolayca uyuşmakta, fakat Fâtımî İsmâîlîliği ile bir ilgisi bulunmamaktadır.³¹ M. Canard, söz konusu aşamaların icadında Sünnî parmağı aramaktadır.³² A. Ateş ise, bu aşamalara bazı kaynaklarda atfedilen isimlerin, Bâtuniyye'nin düşmanları tarafından verilmiş gibi görüldüğünü, bu nedenle bu husustaki rivayetlerin mevsukiyetinden şüphe edilebileceğini ileri sürmektedir.³³

28 el-Bağdâdî, *Mezhepler*, s.230.

29 S.M. Stern, s.58.

30 Stern, s.64. Söz konusu inceleme için bkz. a.g.e., s.56-83.

31 B. Dodge, s.140-1.

32 M. Canard, "Da'wâ", *EI2*, II, s.169-170.

33 A. Ateş, "Bâtuniyye", *M.E.B. İslam Ans.*, II, s.342.

Yukarıda sözü edilen araştırmalarda ileri sürülen görüşler, kanaatimizce bazı gerçekleri ifade etmektedir. Fakat bizim, kaynaklardaki konumuzla ilgili nakilleri sınıflandırmamız ve bu nakillerin her birini ayrı ayrı incelememiz, daha isabetli ve kuvvetli tespitlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Herşeyden önce, da'vetin (*da've* veya *belâğ*) yedi mi yoksa dokuz mu aşamalı olduğu hususunda kaynaklar arasında bir birlik bulunmamaktadır. Hatta bazen aynı kaynağın bir yerinde yedi, diğer yerinde dokuz sayısından bahsedilmektedir. Hammâdî ise, bu aşamaların son altı tanesine "mezhebin dereceleri" adını vererek, bu altı aşamayı beş derece içinde mütalaa etmiştir. Hammâdî'nin bu şekildeki sınıflamasının bir benzerine, diğer kaynaklarda rastlamamaktayız.

Diğer taraftan, farklı kaynaklarca ortaya koyulan dokuz aşama, aralarında bazı benzerlikler olmasına rağmen genelde değişik hususları ifade etmektedir. Yukarıda yaptığımız gruplamaya göre, "a", "b" ve "c" maddelerindeki Nüveyrî, Makrîzî ve İbnü'd-Devvâdârî'nin dokuz aşaması, "d", "e" ve "f" maddelerinde zikrettiğimiz Bağdâdî, Gazâlî ve Cürçânî'nin dokuz aşamasından farklı şeylere temas etmektedir. "g" maddesinde belirttiğimiz Hammâdî'nin (ve Hammâdî'den naklen Deylemî'nin) dokuz aşaması ise, tamamen farklı karakterdedir.

Öte yandan, söz konusu kaynakların bu dokuz aşamayı tatbik eden gruplar hakkındaki kayıtları da birbirlerine uymamaktadır. Bazı kaynaklar, Fâtımîleri anlatırken bu bilgileri nakletmekte, bazıları ise bu aşamaların Karmatîler ve Bâtınîler tarafından icat edilip uygulandığını bildirmektedirler.

Sonuçlar

Ortaya çıkan bu tespitlerden yola çıkarak şu sonuçlara ulaşmak mümkün görünmektedir: Kaynakların adından kısmen veya tam olarak bahsettikleri *Kitâbü'l-Belâğ ve's-Siyâse* isimli, yazarı belli olmayan kitap, hicrî dördüncü yüzyılda, dar olduğunu tahmin ettiğimiz bir çevrede mütedâvil idi. Bâtınî karakterli bir mezhebin mensupları tarafından kullanılan bu kitap, mezhep dışındaki bazı müelliflerin de eline geçmiş, bu müellifler kitaptan değişik vesileler ile bahsetmişlerdir. Ehû Muhsin Ebû'l-Hüseyin, bu müelliflerden biridir. Bâtınî karakterdeki mezhepler ve özellikle İsmâiliyye ve Karmatîler hakkında kayıt düşen dördüncü yüzyıldan sonra yaşamış müellifler, konu hakkında kaynak olarak genellikle Ehû Muhsin'in şu an elimizde olmayan kitabını kullanmışlardır. Öyle anlaşılıyor ki, Ehû Muhsin'in *Kitâbü'l-Belâğ*'dan nakilleri tamamiyle güvenilir değildir. Ehû Muhsin'den alıntı yapan muahhar kaynaklar ise, yaptıkları alıntıları kendilerine göre şekillendirmişler ve yer yer süslemişlerdir. Da'vetin yedi veya dokuz aşaması hakkında yapılan nakillerin çeşitliliği, bu tespitimizi belli ölçüde yansıtmaktadır.

Söz konusu da'vet aşamalarının kimler tarafından uygulandığı, muğlak kalan diğer bir husustur. Mevzu edilen bu aşamaların, Bâtıniyye şemsiyesi altında değerlendirilen bütün fırkalara ve özellikle Fâtımî İsmâililiğine atfedilmesi ne kadar doğrudur? Aşamalar hakkında ilk bilgileri veren Ehû Muhsin (ö.375/985-6 civarı) ve İbn Nedîm'in (ö.382/992) yaşadığı

dönem Fâtımî devletinin yükseliş dönemidir. Halife Mu'iz zamanında (341-365/ 953-975) Fâtımîler, İfrikiyye'den çıkararak Mısır'ı ele geçirdiler (358/969). Böylece İslam tarihinde ilk defa Bağdat'a bağlı olmayan bir devlet Mısır'a sahip oluyordu. Yine Mu'iz dönemi, Karmatîler ile Fâtımîler'in birbirleriyle mücadelesine sahne oldu. 360/971 yılında Şam yakınlarındaki savaşta Fâtımîler yenildi. Karmatîler Mısır'a kadar ilerlediler. Halife Aziz zamanında (365-386/975-996) ise, Fâtımîler Suriye'de nüfuzlarını büyük ölçüde tesis ettiler. 365/975 yılında Mekke'de Harem-i Şerif'de Aziz adına hutbe okundu.³⁴ Özellikle bu son gelişme, Abbâsî hilafetinin hakimiyet ve meşruiyet iddiasını sarsabilecek bir gelişmeydi. Bütün bunlar olurken, Sünnîlerin ağırlıkta olduğu bir şehir olan Şam'da sakin olan Sünnî Ehû Muhsin'in, "da'vet aşamaları" ile ilgili düştüğü kayıtları, genişleme eğiliminde olan Fâtımî nüfuzunun etkisine karşı bir tepki biçiminde kullandığı her halde tartışılmaz bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Öte yandan İmâmî-Şîî Büveyhîler'in himayesi altındaki Abbâsî hilafetinin başkentinde önemli bir kişi olan Şîî İbn Nedîm de, aynı gayretle *Kitâbü'l-Belâğ* ile Fâtımî İsmâîlîliğini özdeşleştirmiş olabilir. "Da'vetin dokuz aşaması"ndan bahseden Abdülkâhîr Bağdâdî'nin (ö.429/1037) yaşadığı dönemde, Kahire'de Halife Hâkim (386-411/ 996-1021) işbaşındaydı. Fâtımîler'in bu ilginç hükümdarı, dinî hususlarda İsmâîliyye içinde bile aşırı ve aykırı görünen görüş ve tutumlarıyla ünlenmiş ve bu tutumunu ilahlık iddiasında bulunmaya kadar vardırmıştı.³⁵ Aynı dönemde İran'da faaliyet gösteren bilgin İsmâîlî dâîler, İsmâîlî inanç sistemini Yeni Eflatuncu bir yorumla izah etmeye teşebbüs ettiler.³⁶ Gazâlî'nin (ö.505/1111) döneminde ise Fâtımî İsmâîlîliğinde ayrılık baş göstermiş, Müsta'liyye ve Nizâriyye olarak iki ayrı oluşum ortaya çıkmıştı (487/1094). Nizârîler faaliyetlerini İran'a taşıdılar ve Alamut merkezli bir terör kampanyası başlattılar. Gazâlî'nin hâmisî ve dostu Nizâmülmülk bu terör kampanyasının kurbanları arasındaydı. Birkaç yılını bâtınî propagandanın yoğun olarak yaşandığı Horasan'da geçiren Gazâlî, Bâtınîleri siyasi ve kültürel açıdan gerçek bir tehlike olarak görmekteydi.³⁷ Bu nedenle, Bağdâdî ve Gazâlî'nin, "da'vet aşamaları"nın nispet ettikleri mezhep sahipleri arasında diğer Bâtınî fırkalar yanında Fâtımîler'in temsil ettiği İsmâîlîlik de yer almaktaydı. Aynı hipotez, Yemen'de meskun iki alim olan Hammâdî (ö.470/1077) ve Deylemî (711/1311) için de geçerli olabilir. Fâtımîler'e bağlı olarak faaliyet gösteren dâî Ali b. Muhammed es-Suleyhî, bütün Yemen'i kontrol altına alarak 455/1063 yılında Yemen Suleyhî devletini kurdu. Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî muhtemelen bu dönemde Yemen'deydi. Muhammed b. Hasan ed-Deylemî döneminde Yemen'de İsmâîlî hakimiyet sona ermişti. Aslen, Alamut Nizârî İsmâîlîlerinden çok çeken Deylemli Zeydîlere mensup olan Muhammed b. Hasan, selefi olan Hammâdî'nin "da'vet aşamaları" ile ilgili kayıtlarını iktibas etmek suretiyle Bâtınîlerin ve bu arada İsmâîlîlerin gerçek yüzünü ortaya koymuş oluyordu.

34 bkz. Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, s.230.

35 M. Öz, "Hâkim-Biemrillâh", *DİA*, XV, s.200.

36 H. Halm, *Shiism*, s.178-181.

37 M. Çağrırcı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, s.493.

Yedi veya dokuz aşamalı da'vet sürecinin Fâtımîlere nispetinin, Fâtımî propagandanın çok iyi bilinen bir prensibi olan tedricîlik ilkesinden mülhem olduğu da düşünülebilir. Fâtımî dâîler, muhataplarını mezheplerine kazandırma süreci içinde tedricîlik prensibine sıkı sıkıya riayet ediyorlardı.³⁸ Fakat, bu tedricî da'vet sürecinin yedi, dokuz gibi belli sayılarla ifade edilen aşamalara bölündüğüne dair bir kaydın İsmâîlîlere ait eserlerde bulunmadığı, bazı modern araştırmalar tarafından ortaya konulmuştur.³⁹

Genelde bilindiği gibi İsmâîlîler, İslamın nass ve hükümlerini, zâhîrî yorumlarından başka bâtınî ve felsefî yorumlara da tabi tutmuşlardır. Bu yönleriyle onlar, ayrı bir mezhep olarak İslam tarihinde değerlendirilmiştir. Yine bu nedenle müellifler, tüm İsmâîliyye kökenli fırkaları ve şahsiyetleri Bâtıniyye içinde değerlendirme eğilimindedirler.⁴⁰ Ne var ki İsmâîliyye mezhebinin Fâtımî yorumu, bünyesinde Bâtınî fikirleri çok yoğun olarak barındırmasına rağmen, yaptığımız nakillerde anlatıldığı şekilde, İslam dışı ve düşmanı bir konumda bulunmamaktaydı. Bunun en büyük delili, Fâtımî da'vetin mahiyeti ve bu konuda bizzat İsmâîlîler tarafından oluşturulan kurumlar ve kurallardır. Ayrıca, Fâtımîlere bağlı olarak çalışan İsmâîlî dâîler, da'vet konusunda bazı eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerin hiç birisinde, İsmâîlîlere nispet edilen ve bu çalışmamızın konusu olan şeytanî eylem ve düşünceleri yansıtan en ufak bir ize rastlamamaktayız.⁴¹ Kanaatimizce *Kitâbü'l-Belâğ* ve tebliğ aşamaları, eğer tarihi gerçeklikleri var ise, görüşleri ve amelleriyle tamamen İslam dairesinden çıkmış başka Bâtınî fırkalara ait olabilir. Karmatiyye, Hurremiyye, Hurremdîniyye, Bâbekiyye, Muhammira gibi isimler ile bilinen fırkalar, söz konusu Bâtınî fırkalar arasında yer almaktadırlar. Bu fırkalar hakkında nakledilen bilgiler, fırka mensuplarının, İslam dışı dinlerin ve fikirlerin yoğun etkisi altında bulduklarını ve İslâmî yaşayış tarzına tamamen ters bir hayat sürdürdüklerini haber vermektedir.⁴² Fakat "da'vet aşamaları"ndan bahseden kaynaklarımız, -belki, sadece iktibas yapan muahhar müelliflerden Nüveyrî, Makrîzî ve Cüveynî'yi çıkarırsak- muhtemelen İbâhî çizgideki Bâtınî fırkalara ait olan bu uygulamayı, yukarıda belirttiğimiz nedenlerle bilinçli bir şekilde "İsmâîliyye" etiketli bütün oluşumlara aralarında fark gözetmeksizin nispet etmişlerdir. Bundan en çok yara alan mezhebî oluşum ise, tartışmasız olarak Fâtımî İsmâîlîliği olmaktadır.⁴³

38 Bazı örnekler için bkz. Ahmed b. İbrahim en-Nîsâbü'rî, s.32; A. Hamdânî, s.114, dipnot: 64 (Dâî Hâtim b. İbrahim el-Hâmîdî'nin *Kitâbu Tuhfeti'l-Kulûb*'undan naklen); H. Halm, "The Isma'ili oath", s.93 (Ahmed en-Nîsâbü'rî'den naklen).

39 bkz. F. Daftary, *The Ismâ'îlîs*, s.137, 231-2; a.m.lf., "Dâî", *Enc. Iranica*, VI, 591-2. W. Ivanow, İsmâîlîlere nispet edilen da'vet aşamalarının, Fâtımî da'vetteki hiyerarşik sistemin felsefî tarzda ifade edilmiş şekli olan "huddüddîn'in yanlış anlaşılmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir, bkz. Ivanow, "The Organization", s.11, dipnot: 3. Huddüddîn için bkz. el-Kirmânî, s.252-7; A. Hamdânî, s.87-9, 99-103.

40 el-Bağdâdî, s.282-3; a.m.lf., *Mezhepler*, s.219-20; el-Gazâlî, *Bâtınlığın İçyüzü*, s.7-10; ed-Deylemî, s.5.

41 Fâtımî da'vetin mahiyeti hakkında bahsettiğimiz bu özellik hakkında detaylı bir araştırma için bkz. M. Ali Büyükkara, "İsmâîlî Dâî ve Fâtımî Da'vet", *İLAM Araştırma Dergisi*, 3 (1998), s.9-36.

42 Mesela el-Bağdâdî, Bâbekiyye ve Hurremdîniyye'yi "Ashâbü'l-İbâha" içinde zikretmektedir, bkz. *Mezhepler*, s.206. Aynı müellif, Hurremdîniyye'yi Mecûsîlerin dört fırkasından biri olarak göstermektedir, bkz. a.g.e., s.280. Hurremiyye ve Muhammira ise, yine aynı müellife göre, zina fiilini helal sayıyordu, bkz. a.g.e., s.273. Gazâlî ve Deylemî, bütün bu fırkaları İsmâîliyye ile birlikte aynı sınıfa dahil etmekte ve birlikte değerlendirmektedir, bkz. el-Gazâlî, *Bâtınlığın İçyüzü*, s.7-10; ed-Deylemî, s.5.

43 Bâtıniyye ve benzeri isimlerin tarihteki değişik fırkalar için rastgele ve yer yer bilinçsizce kullanıldığı, bazı araştırmalar sonucu ortaya çıkmış diğer bir gerçektir. Bu konuda en son ve en detaylı bir araştırma

BİBLİYOGRAFYA

- Ateş, Ahmet, "Bâtuniyye", *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, II, s.339-342.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. M. M. Abdülhamid, Kahire, t.y..
- , *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (*el-Fark beyne'l-Fırak* tercümesi), trc. E. Ruhi Fığlalı, Ankara, 1991.
- Canard, M., "Da'wâ", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd edition (EI2), II, s.168-170.
- el-Cürcânî, es-Seyyîd eş-Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul, 1239.
- Çağrıcı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, s.489-505.
- Daftary, Farhad, *The Ismâ'îlîs: their history and doctrines*, Cambridge, 1992.
- , "Dâ'î", *Encyclopaedia Iranica*, (Yarshater edition), VI, s.590-3.
- , "The Earliest Ismâ'îlîs", *Arabica*, 38 (1991), s.214-245.
- , "A Major Schism in the Early Ismâ'îlî Movement", *Studia Islamica*, 77 (1993), s.123-139.
- ed-Deylemî, Muhammed b. Hasan, *Beyânu Mezhebi'l-Bâtuniyye ve Butlânîhi*, thk. R. Strothmann, İstanbul, 1938.
- Dodge, Bayard, "The Fâtimid Hierarchy and Exegesis", *The Muslim World*, 50 (1960), s.130-141.
- Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, s.228-237.
- el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Fedâihu'l-Bâtuniyye*, thk. A. Bedevî, Kahire, 1383/1964.
- , *Bâtunîliğin İçyüzü*, (*Fedâihu'l-Bâtuniyye* tercümesi), trc. Avni İlhan, Ankara, 1993.
- Halm, Heinz, *Shiism*, Edinburgh, 1991.
- , "The İsmâ'îlî oath of allegiance ('ahd) and the 'sessions of wisdom' (*majâlis al-hikma*) in Fatimid times", [F. Daftary (ed.), *Mediaeval İsmâ'îlî History and Thought*, Cambridge, 1996] içinde.
- Hamdânî, Abbâs, "Evolution of the Organisational Structure of the Fâtîmî Da'wah", *Arabian Studies*, 3 (1976), s.85-114.
- el-Hammâdî, Muhammed b. Mâlik, *Bâtunîlerin ve Karmatîlerin İçyüzü (Keşfü Esrârî'l-Bâtuniyye)*, trc. İ. Hatib Erzen, Ankara, 1948.

İçin bkz. Shakib Saleh, "The Use of Bâtunî, Fidâî and Hashîhî Sources in the Writings of the Arab Sunni Historians", *Studia Islamica*, 82 (1995), s.35-43, özellikle s.37-8.

- Ivanow, W., *The Alleged Founder of Ismailism*, Bombay, 1946.
- , "The Organization of the Fatimid Propaganda", *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 15 (1939), ss.1-35.
- İbnü'd-Devâdârî, Ebûbekr b. Abdullah, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Ğurer*, thk. S. el-Müneccid, Kahire, 1380/1961.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut, 1415/1994.
- İlhan, Avni, "Bâtıniyye", *DİA*, V, s.190-4.
- el-Kirmânî, Ahmed Hamîdüddîn, *Râhatü'l-Akl*, thk. M. Ğâlib, Beyrut, 1983.
- Lewis, Bernard, *The Origins of Ismâ'ilism*, Cambridge, 1940.
- Madelung, W., "Fatimiden und Bahrainqarmaten", *Der Islam*, 34 (1959), s.34-88.
- el-Makdîsî, Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târîh*, thk. Cleament Huart, Paris, 1899-1919.
- el-Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-I'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Beyrut (Bulak 1270'den ofset), t.y..
- en-Nîsâbü'rî, Ahmed b. İbrahim, *Mûcezetü'l-Kâfiye fî Şurûti'd-Da'veti'l-Hâdiye*, kısmî İngilizce trc. [W. Ivanow, "The Organization of the Fatimid Propaganda", *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 15 (1939), s.1-35] içinde, s.18-35.
- en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvahhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. M.C. el-Hînî, A. el-Ehvânî, Kahire, 1404/1984.
- Öz, Mustafa, "Hâkim-Biemrillah", *DİA*, XV, s.199-201.
- Saleh, Shakib, "The Use of Bâtınî, Fidâ'î and Hashishî Sources in the Writings of the Arab Sunni Historians", *Studia Islamica*, 82 (1995), s.35-43.
- Stern, S.M., *Studies in Early Ismâ'ilism*, Leiden, 1983.